

ULUSLARARASI
İSLAM MEDENİYETİNDE ZAMAN SEMPOZYUMU
08-11 EKİM 2015 / KONYA

INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON TIME IN ISLAMIC CIVILIZATION
08-11 OCTOBER 2015 / KONYA

I. CİLT/VOLUME

Editör / Editor in Chief:
Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR

Editör Yardımcıları / Assistant Editors:
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR
Prof. Dr. Fikret KARAPINAR
Yrd. Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL
Yrd. Doç. Dr. Berrin OKKA

ISBN: 978-605-4886-22-7 (1.c)
Takım: 978-605-4886-21-0 (Tk)

Matbaa

Bilir Matbaacılık Kağıt Ürünleri ve Kırtasiye Malzemeleri San. Tic. Ltd. Şti.
İhlamurkuyu Mah. Alemdağ Cad. Yeri İstanbul Çarşısı B Blok No. 21-22
Ümraniye – İstanbul Tel. 0216 611 60 01 pbx
Sertifika No: 30766

Baskı

İstanbul-2016

Organizasyon

Bilir Turizm ve Danışmanlık A.Ş.
Orhan Veli Kanık Cad. Şehit Murat Akgül Sok. No:2 Kat:1 Kavacık/Beykoz-İstanbul
www.bilirgroup.com | 0 216 537 11 00

Ezeli Tanrı ve Geleceğin Statüsü

Zikri YAVUZ*

Özet

Dört boyutçuluk var olmayan nesnelerin ontolojik statüsü hakkında bir görüştür. Dört boyutçuluk geçmiş ve gelecek nesnelerin var olduğunu kabul eder. Şimdilik ise sadece şimdi var olan nesnelere varlığını kabul eder. Bu makalede dört boyutçuluğun şimdiki açıklamaya tercih edilebilir olmadığını ileri süreceğim. Ve dört boyutçuluğun İslami düşünceyle bağdaşmaz olduğunu göstermeye çalışacağım.

Abstract

Four dimensionalism, is a view about the ontological status of non-present objects. Four-dimensionalists hold that there are past or future objects (or both). Presentists, on the other hand, argue that only present objects exist. I argue that there is no reason to prefer the four-dimensionalist to the presentist explanation. In this paper I tackle an objection that attempts to show that four dimensionalism isn't compatible with the Islamic thought.

Zamanla ilgili ifadeler günlük hayatımızda çok sık kullandığımız ve en aşına olduğumuz kavramlardan olmasına rağmen, bir o kadar da tanımlanması zor ve muamma kavramlar arasındadır. Sıradan nesnelere tecrübe etmemizden oldukça farklı algısal ve bilişsel yetilerimizin iş gördüğü zamanın, düşünce tarihinde filozofları ziyadesiyle meşgul ettiği malumdur. Bu durumun özlü ifadesini Augustine'nin "hiç kimse sormazsa biliyorum da, biri sorup da ona açıklama yapmam gerektiğinde bilmiyorum"¹ ifadesinde rahatlıkla görebiliriz. Augustine'nin de ifade ettiği gibi burada kavramlaştırma, tanımlama sorunu olduğu açık bir şekilde mevcut iken, ondan vazgeçemediğimiz de bir gerçektir. Dilimizdeki zamansal ifadeleri bir kenara bıraktığımızda, herhangi bir iletişimin imkânından bahsetmenin mümkün olmadığı açıktır.

Zaman problemi bu anlamda birçok alt başlığı içerebilir: zaman gerçekten var mıdır yoksa psikolojik bir kavram mıdır? Zamanda bir akış var mıdır? An kavramı nedir? Gelecek ve geçmişin ontolojik statüleri nedir? Sadece şimdi mi vardır? Zaman cevher midir yoksa ilişkisel zamandan mı bahsedebiliriz? Ezeli değişmeyen Tanrı değişen zamansal durumlarla ne tür bir ilişkiye sahiptir? Listeyi daha fazla uzatabiliriz. Ancak bizim burada zamanla ilgili bütün bu problemlere değinmemiz mümkün olmadığından, sadece zaman probleminin özüne ait gördüğümüz, gelecek ve geçmiş zamanın ontolojik statüsüne dair probleme değinerek meseleyi anlamaya çalışacağız.

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, zikri.yavuz@gmail.com

¹ Augustine s. 373

2011 yılının Ağustos ayının 11'inde Kopenhag'da önde gelen fizikçiler tarafından "zamanı düzeltmek" adıyla bir sempozyum düzenlenmiştir. Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nde teorik fizikçi olan Prof. Sean Carroll bu sempozyumdan çıkan sonuçları herkesin zaman hakkında bilmesi gereken 10 temel madde olarak şu şekilde özetlemiştir. Bu maddelerin hepsini burada ele almayacağız; ancak bununla birlikte önemli gördüğüm birkaç tanesini lütfen burada zikretmeme müsaade edin:

Bu bilindik soruyu bir kenara atmak daha iyi olabilir! Tabii ki zaman vardır, aksi takdirde çalar saatlerimizi nasıl kurardık? Zaman evreni düzenlenmiş anlar serisi olarak organize eder; eğer gerçeklik an be an tamamen farklı olsaydı ne büyük bir karmaşa olurdu. Gerçek soru şudur: zaman temel bir şey midir yoksa o bir şeyden mi ortaya çıkmış, onun bir tezahürü müdür. Biz "ısı"yı tabiatın temel bir niteliği olduğunu düşünüyorduk ancak şimdi biliyoruz ki atomların hareketlerinden ortaya çıkmaktadır. Zamanın temel olup olmadığı sorusuna gelince, cevabı kimse bilmiyor. Ben şahsen "evet"ten yana kullanıyorum, ancak emin olmadan önce kuantum kütleçekimini çok daha iyi anlamamız gerekecek.

Geçmiş ve gelecek eşit derecede gerçektir. Bu tamamen kabul edilen bir şey değildir. Ancak kabul edilmelidir. Sezgisel olarak biz «şimdi»nin gerçek, geçmişin değişmez ve geleceğin henüz meydana gelmediğini düşünülüyor. Ancak fizikçiler bize daha olağanüstü bir şey öğretiyor: geçmiş ve gelecekteki her bir olay şu anda örtülü bir şekilde de olsa vardır. Bunun böyle olduğunu günlük yaşamımızda görmek zordur çünkü biz hiçbir zaman her bir anda evrenle ilgili her bir şeyi bilmeye yakın değiliz, bilecek de değiliz. Ancak eşitlikler yalan söylemez. Einstein'ın da ifade ettiği gibi, «bu yüzden fiziksel gerçekliği, şu ana kadar olanın aksine, üç boyutlu bir varoluşun evrimi olarak görmektense, dört boyutlu bir varlık olarak düşünmek daha doğal gözüküyor.»

Herkes zamanı farklı tecrübe eder. Bu fizik ve biyoloji seviyesinde doğrudur. Fizikte bizler Newton'un zaman anlayışına sahiptik ki ona göre zaman herkes tarafından paylaşılan ve evrensel bir şey idi. Ancak Einstein geldi ve bir kimse için zamanın ne kadar geçtiğinin kütleçekimsel alan kadar uzayda nasıl seyahat ettiğine bağlı olduğunu açıkladı. Biyolojik ve psikolojik açıdan, atomik saatlerle ölçülen zaman içsel ritim ve hafızaların toplamıyla ölçülen zaman kadar önemli değildir. Bu tecrübe edilen şeye ve tecrübe eden kişiye göre farklı şekilde meydana gelir. Yaşlandığımızda zamanın daha hızlı geçtiği şeklinde gerçek bir anlam vardır.

7. Düzensizlik zaman geçtikçe artar. Geçmiş ve gelecek arasındaki her bir ayırımın kalbinde, hafıza, yaşlanma, nedensellik, özgür irade, evrenin düzenden düzensizliğe evrildiği gerçeği yatar. Bizim gibi fizikçilerin söylediği gibi, entropi artmaktadır. Düzenli (düşük entropi) olmaktan ziyade düzensiz olmaya (yüksek entropi) olmaya çok daha fazla yol vardır. Geçmiş zamanların daha düşük entropisini açıklamak için Büyük Patlamaya kadar geri gitmemiz gerekmektedir. Şu zor soruları hala yanıtlamış değiliz: büyük patlamaya yakinken neden entropi düşük ve entropinin artması hafızayı, nedenselliği ve bütün diğer şeyleri nasıl açıklıyor?

9. Yaşlanma tersine çevrilebilir. Artan düzensizliğin bir parçası olarak hepimiz yaşlanıyoruz. Ancak evrendeki her bir parça değil sadece düzensizliğin artması gereken sadece

evrenin bir bütün olarak kendisidir. Aksi olsaydı, buzdolabı yapmak imkânsız olurdu. Yaşayan canlılar için zamanın okunu tersine çevirmek teknolojik bir çabadır, fiziksel olarak imkânsız değildir. Kök hücre ve mayalamada çok ilerleme kaydettik. Bir biyoloğun bana söylediğine göre; «sen ve ben sonsuza kadar yaşayamacağız. Ancak bizim torunlarımız adına, garanti veremezdim.»²

Buradaki bazı maddeler bize şaşırtıcı gelebilir ama bence en ilginç ve ilk elde sahip olduğumuzdan farklı metafiziksel sonuçlara sahip olanı 2. maddedir; yani geleceğin ve geçmişin gerçek olduğu maddesi. Bilindiği üzere bu anlayış Einstein'ın görecelik teorisinin bir ürünüdür. Einstein'ın 1905 ve 1915 yıllarında ortaya koymuş olduğu özel ve genel görecelik teorisine göre, mutlak zaman ve uzaydan bahsetmek mümkün değildir. Einstein kendisine kadar neredeyse 200 yıl var olmuş olan Newton fiziğini ortadan kaldırmıştır. Newton'a göre tecrübe ettiğimiz metrik zaman, mutlak bir zamana nispetle var olabilmekte ve gerçek bir zaman algısı da ancak bu zamana göre yapılabilmekteydi. Evrende herhangi bir varlık olmasa da, Newton'un zamanı varlığını devam ettirmekte idi. Dolayısıyla onun zaman anlayışı bir nevi içerisinde bir takım nesnelere taşınabileceği bir kutuya benzetilir. Ancak bu mutlak zaman hiçbir şekilde tecrübe edilebilir bir zaman değildi; varsayılmak zorundaydı. Newton'a göre bu mutlak zaman ve uzay o kadar gerçekti ki, ona göre bunlar tanrıdan sudur eden ve O'nun özsel sıfatları idi. Zorunlu olarak vardılar. Einstein katı bir pozitivist olan hocası E. Mach gibi tecrübe edilemeyen aynı zamanda var da olamayacağını iddia ederek, kabul edelim ki bu kanaati tecrübeye değil bir önvarsayımına dayanıyordu, mutlak zaman ve mekân fikrinin saçma olduğunu iddia etti. Bu aynı zamanda mutlak bir eşanlılığın da olmadığı anlamına gelmektedir. Ona göre üç boyutlu uzaya ilaveten bir zamandan bahsetmek yerine, ikisinin bir arada olduğu dört boyutlu uzay-zamandan bahsedilebilirdi ancak. Bütün zamanı kuşatacak bir Tanrı noktasına ve eşzamanlılığına sahip olamayız. Einstein'a göre her bir kimsenin bakış açısından bir zaman vardır. Bütün uzay-zaman bir koordinatlar sistemi olup, nasıl ki uzaydaki yerimizi belli eden bir koordinatlar varsa, zamandaki yerimiz de uzayla eşgüdümlü olarak bir koordinat sistemidir. Dolayısıyla Einstein'a göre belirli bir kimse için gelecek bir olay, başka bir kimse için geçmiş veya geçmiş bir olay gelecek olabilir. Bütün evrenin bir blok olarak var olduğunu savunan bu anlayışa yine Einstein'ın hocası Minkowski'den mülhemle *dört boyutlu* evren diyoruz. Bu evren anlayışının en temel özelliği, tekrar edecek olursak geçmişin, şimdinin ve geleceğin eşit derecede gerçek olmasıdır. Yukarıda 2011 yılında yapılmış olan sempozyumda gelecek ve geçmişin gerçek olduğu iddiası, Einstein'ın fiziğinin bir sonucudur. Öyle gözüküyor ki bugün fizikçiler ve bilim felsefecileri arasında büyük oranda kabul edilmiş bir anlayıştır. Bunu günümüzün en önemli zaman felsefecilerinden olan Craig Callender'ın ifadeleriyle kısaca tekrar şu şekilde özetleyebiliriz:

Bu kipsiz ya da "blok" görüşte göre geçmiş, şimdiki zaman ve geleceğin hepsi mevcuttur. Bu teoriye göre şimdinin ayrıcalıklı bir konumu yoktur. "Şimdi" yalnızca "şimdi" kelimesini söylediğiniz zamandır, o kadar. "bu kitap şimdi zaman üzerine tuhaf bir teori anlatıyor" dersanız, cümleyi söylemenizle aynı zamandaki olaylara işaret ediyordunuz. Aynı cümleyi daha önce söylerseniz, daha önceki olaylar kastediliyordu. Şimdi " tıpkı uzaysal bir

² <http://blogs.discovermagazine.com/cosmicvariance/2011/09/01/ten-things-everyone-should-know-about-time/#.VfavTtLtmkp> (Alıntı tarihi, 14 Eylül 2015)

algı olan “burada” gibi işler, “Buradayım” ifadesiyle cümleyi söylediğiniz sonraki konuma işaret eder; New York’ta New York’a, Londra’da Londra’ya, Ay’da Ay’a. Kipli teorinin aksine bu görüşte, geçmiş, şimdiki zaman ya da gelecekte olmak, her zaman uzay-zaman bloğunda nerede olduğunuza görelidir. Bu teori ilk başta bazılarına delice görünür. Geçmiş ve geleceğin de şimdiki zaman kadar gerçek olduğunu ileri sürmenin, onları göremiyor olmamdan dolayı saçma olduğu söylenebilir. Madem gerçekler neredeler o zaman diye sorulabilir? İtirazın bir yanlışlıktan kaynaklandığı söylenebilir:

Boston, Londra ve Moskova’nın üçünün de aynı derecede gerçek olduğunu rahatlıkla kabul ediyoruz, hâlbuki bu kentlerden birindeyken diğerini göremiyoruz. Bunu da söz konusu kentlerin ayrı yerlerde olmasıyla açıklıyoruz. Burada da aynı durum geçerli. Doğumuz da ölümümüz de mevcut, ama farklı zamanlarda.”³

Bunun sonucu olarak Einstein’dan bir anekdotu hatırlatmak isterim. Popper, Einstein ile 1950’de yaptığı konuşmayı şöyle yazar:

Dünyanın, değişimin bir insan illüzyonu ya da hemen hemen öyle bir şey olduğu, dört boyutlu, Parmenidesçi bir blok evren olduğu görüşü anlamına gelen belirlenimciliğini bırakması konusunda onu ikna etmeyi denedim (Görüşünün öyle olduğunu kabul etti ve onunla bunun tartışırken ona ‘Parmenides’ dedim.)

Ve son yıllarında, eski dostu Michele Besso’nun ölümü üzerine, kişisel bir mektubunda Einstein şöyle yazar: “Bu garip dünyayı terk etme konusunda da, bir kez daha benden biraz erken davrandı. Bu hiçbir şey ifade etmez. Fiziğe inanan bizler için, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ayırım yalnızca bir ilizyondur, ne var ki bu belli belirsizdir.”

Son olarak, Rudolf Carnap şöyle der: “Bir keresinde Einstein, şimdi deneyiminin insan için özel bir şey, özellikle geçmiş ve gelecekte farklı bir şey anlamına geldiğini, ama bu önemli farklılığın fizikte olmadığını ve olamayacağını söylemişti.”⁴

Bu şekildeki bir dört boyutlu zaman anlayışının muhtemel sonuçları nelerdir? Tabii ki bunların her birisinin felsefe söz konusu olduğunda tartışmaya açık olduğu malumdur. Ancak muhtemel sonuçları birkaç madde halinde sıralayalım:

Zamansal akış problemi; gelecek ve geçmiş gerçekten varsa, bu durumda gelecekte şimdiye ve geçmişe doğru bir zamansal akış veya geçiş yok demektir. Bu durumda bizde var olan şimdiki anın gerçek olduğu hakkındaki temel duygu yanlıdır. Buna göre zamanın bir başlangıcından söz etmemiz mümkün değildir. Şimdiki andan ziyade öncelik sonralık vardır.

Özgür irade problemi; eğer gelecek de geçmiş gibi gerçekse, kişinin önünde alternatif seçenekler yoktur. Dolayısıyla, fiili yapan kişinin önünde tek seçenek vardır. Tek seçeneğin olduğu durumlarda özgür iradenin olduğu oldukça tartışmalı bir konudur.

Kişisel kimlik problemi, eğer evren dört boyutlu bütüncül bir yapı olarak varsa evrendeki herhangi bir nesne, biz de dâhil olmak üzere, belirli bir anda bütüncül olarak var olamaz. Aksine mesela Ahmet diye bir kişiden bahsedeceksek bu kişi doğumundan ölümüne kadar ki bütün zamansal toplamların bir yekûnudur.

³ Craig Callender, *Zaman*, çev. Kutlukhan Kutlu, NTV yayınları, İstanbul, 2011, ss. 42-43

⁴ Gpalle Yourgrau, *Gödel Einstein Buluşması, Gödel’in Evreninde Zamana Yolculuk*, çev. Barış Akalın, Bilge Şipal, Güncel Yayıncılık, 2003, s. 128.

Nedensellik, yine dört boyutlu zamana göre zamansal anlar gerçek anlamda var olmadığı ve bütün olaylar ezeli olarak var oldukları için, matematiksel nesnelere gibi, bunlar arasında gerçek anlamda değil görünür anlamda bir nedensellik vardır. Yani nedensellik yoktur da denilebilir.

Durum buyusa eğer, o zaman gerçek anlamda değişim de yoktur.

Bütün bu olayları bir benzetme ile, ancak bütün benzetmelerin de kusurlu olduğu göz önünde bulundurarak ifade edebiliriz. Sinemaya gittiğimizde perdede gördüğümüz sahneler aslında basit bir şekilde bir film şeridinde projektörün yansıması ile meydana gelir. Bizim sahnede oynadığını gördüğümüz o andaki sahne ile filmin sonundaki sahne arasında herhangi bir fark yoktur. Biz katilin maktülü öldürdüğünü görürken heyecanlanırsınız; olayların o anda olup bittiğini zannederiz. Oysa filmde katilin dedektif tarafından bulunduğu sahne ile katilin maktülü öldürdüğü sahne arasında herhangi bir fark yoktur; her ikisi de oynanmıştır. Bizi heyecandıran projektörün perdeyi aydınlatması ve olayların o anda olduğunu zannetmemizdir; oysa bu tam bir yanılsamadır. Dört boyutlu zaman anlayışı aynı bir film şeridi gibi varlığın kesik kesik fotoğraflardan meydana geldiğini iddia eder; sadece fotoğrafların hızlıca akması bizim zamanın aktığı zannına kapılmamıza neden olur. Aslında akan bir şey yoktur, katil maktülünü öldürdüğü ve dedektifin katili bulduğu sahne oynanmış ve bitmiştir. Diğer bir ifade ile geçmiş ve geleceğin mevcut olması gibi, filmin başı da sonu da oynanmış olmuş ve bitmiştir.

Bununla birlikte, yukarıda genel hatlarıyla ifade edilmeye çalışılan zaman anlayışının aksine, insanlar şimdinin gerçek, geçmişin olmuş bitmiş geleceğin belirsiz olduğunu düşünürler. Bu zaman anlayışına dört boyutlu zaman anlayışının aksine *şimdilik* diyoruz. Şimdiliğe göre şimdiki zamanın geçmiş ve geleceğe ontolojik bir önceliği vardır. Zamanda sadece şimdinin olduğunu kabul eden şimdilik anlayışı, bütün zamansal kiplerin var olduğunu iddia eden dört boyutluluk anlayışı ile taban tabana zıttır.

Bu durumda şu ana kadar tasvir etmeye çalıştığım dört boyutlu zaman anlayışının bizim esas meselemiz olan Tanrı'nın bilgisi ve zaman açısından ilişkisi sorgulanabilir. Böyle bir zaman anlayışının hem günümüzde hem de geçmişte savunucularının var olup olmadığı, buna ilaveten böyle bir zaman anlayışının kabul edilmesi durumunda bunun metafiziksel ve teolojik sonuçlarının ne olabileceği merak konusu olabilir. Bu merakı giderebilmek için sizinle bir akaid kitabından alınmış kısa bir metin paylaşmak istiyorum. Metin kısa ve öz olması karşın, önemli metafizik ve teolojik öngörülere ve sonuçlara sahip olduğu söylenebilir. Metin şu şekildedir;

“Bazı batıl görüşlere göre Allah her şeyi ezelde yaratmıştır. Daha sonra zaman süreci içerisinde yaratılanlar, bu ezelde yarattıklarının uzantıdır. Buna göre ağaçların dalları da, ağaçlar da yaratılmıştır. Ancak bu dallar gerçekte yaratılmış oldukları halde bizim göreceğimiz bir açıklıkta değildirler. “Ehl-i Sünnet ve'l Cemaate göre, Allah Teâla kıyamete kadar varlık âlemine çıkacak her şeyi takdir etmiş, fakat onları takdir ettiği anda yaratmamıştır. Bunları takdir etme vaktinden sonra, zamanı geldikçe an be an yaratmış ve gelecekte yaratacaktır. Allah'ın “O, her an yeni bir ilahi tasarruftadır” sözü buna ışık tutmaktadır. Peygamberimiz bir hadisinde bu hususa açıklık getirerek “ölüyü diriltme, şerefli kılma, alçaltma

onun işlerindedir” diye buyurmuştur. Peygamber efendimize bu ayetin anlamı sorulduğunda, “O’nun tasarrufu, nutfeyi babanın sırtından alıp ananın rahmine yerleştirme, annesinin karnından dünyaya çıkarma, bu canlıyı öldürme, sonra onu kıyamet günü tekrar diriltmek şeklindedir” diye buyurmuştur. Allah Teâla kıyamet gününü takdir etmesine rağmen, onu henüz yaratmamıştır. Eğer kıyamet gününü yaratmış olsaydı, şu an bizim kıyameti yaşamamız gerekirdi. Oysa durum böyle değildir.”⁵

Şimdi bir an için Nesefî’nin eleştirdiği iddiaların, onun iddia ettiğinin aksine, doğru olduğunu varsayalım. Bu durumda şu muhtemel sonuçların çıkacağını varsayabiliriz:

Her şey ezelde yaratılmıştır. Dolayısıyla gelecek de geçmiş gibi yaratılmıştır ve vardır. Yani ağaç gibi ağacın dalları da vardır. Örneğin 1453 yılı, 2015 yılı ve 3014 yılı gerçektir, vardır.

Her şey yaratılmışsa, bizim öyle zannettiğimiz şimdiki zamanın bir önceliği de yoktur. Bu sadece psikolojik bir yanılsamadır. Veya daha ileri olarak, oluş ve bozuluş âlemi gerçek bir varlığa sahip olmayıp, tecrübe ettiğimiz her şey aslında büyük bir yanılsamanın sonucudur.

Gelecek zannedildiğinin aksine mümkün değildir, dolayısıyla çatallaşan bir alternatif imkânlardan bahsetmek de mümkün değildir. Trenin raylarının götürdüğü gibi tek bir yol, seçenek vardır. Özgür irade bir yanılsamadır.

Bütün zaman mevcutsa cennet ve cehennem şimdiden mevcuttur.

Evren bütün bir şekilde varsa, nedensellik ortadan kaybolur. Neden sonuç arasındaki ilişkinin tek yönlü olduğu düşüncesi geçerliliğini yitirir. Sonuç nedenin nedeni olabilir. Modern felsefedeki dede paradoksu gibi. Bu anlayışın bir benzeri bizdeki tayyi zaman ve mekân anlayışına benzer.

Tabii ki Nesefî böyle bir anlayışı tamamen reddetmektedir. Onun zaman anlayışına göre şimdinin geçmiş ve geleceğe bir önceliği vardır. Bütün zaman bir blok olarak var olmaktadır, aşamalı veya zamansal sıraya göre yaratılmıştır. Geçmiş ve gelecek eşit derece var değildir; yani cennet ve cehennemin şu anda var olmaması gibi.

Şimdi meselenin ikinci kısmına geçebiliriz. Dört boyutlu zaman anlayışını savunanların en temel gerekçelerinin özel görecelilik teorisi olduğunu söylemiştik. Burada şöyle bir soru sorulabilir: mademki Einstein’dan mülhem böyle bir zaman felsefesi savunuluyor, bunun İslam düşüncesi ile bağlantısı ne olabilir ve İslam düşüncesi içerisinde böyle bir bakış açısı savunulmuş mudur, evetse hangi gerekçe ile? Bu soruya cevabın kaçınılmaz bir şekilde basit bir akaid kitabında bahsedilmiş olmasından da anlaşılacağı gibi yanıtın evet olması gerekir. Peki, Einstein’dan haberleri olamayacaklarına göre, bu şekilde bir zaman tasavvuruna sahip olmalarının temel gerekçeleri nedir?

Gelecek ve Doğruluk

Augustine *İtiraflar* adlı kitabının 17. bölümüne geçmiş ve gelecek zamanın nerede olduğunu sorarak başlar. Zamanın gelecek, şimdi ve geçmiş olarak üçe ayrıldığını ama sadece şimdiyi müşahede ettiğimiz için diğer zaman dilimlerinin var olup olmadığı gibi bir soru ile

⁵ Ebu’l-Muin en-Nesefî, “Allah Varlıkları Ne Zaman Yarattı?” *Bahrü’l-Kelam, Matürîdi Akaidi*,

karşı karşıya kaldığımızı ifade eder. Sadece şimdiki zaman varsa, diğer ikisinin var olmaya-bileceği, zaman gelecekte şimdikiye geçiyorsa ve geçmişe gidiyorsa nerede bulunduğu gibi soruların akla gelebileceğini zikreder. Buradan Augustine geçmişteki olaylara şahit olunmaksızın anlatılması durumunda doğru şekilde aktarılamayacağını ileri sürer. Ona göre gelecekte ve geçmişte yaşananların mevcut olmaları gerekmektedir. Augustine bunu şu şekilde ifade eder:

Zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üçe ayrıldığını daha çocukken öğrenmiştik, ben de başka çocuklara öğretmiştim. O halde bana zaman üçe ayrılmaz, sadece şimdiki zaman var, diğer ikisi yok diyecek biri çıkabilir mi? Ya da o ikisi de var, ama zaman gelecekte şimdikiye geçtiğinde gizli bir yerden mi çıkıyor ve şimdiden geçmişe hareket ettiğinde de yeniden gizli yerine mi çekiliyor diye soran biri olabilir mi acaba? Gelecekte haber verenler gelecektekileri nasıl gördüler öyleyse, gelecek henüz yoksa? Çünkü olmayan bir şeyi görmek imkânsız. Geçmişteki olayları anlatanlar da onları gönül gözleriyle görmemiş olsalardı doğru şekilde aktaramazlardı. Geçmiş olmamışsa hiçbir şekilde görülemez. Demek ki hem gelecekte yaşanacaklar hem de geçmişte yaşananlar mevcut. Gelecek ve geçmiş olaylar mevcutsa şu an bunların nerede olduklarını bilmek istiyorum. Henüz bunu çözecek kadar bilgim yok, ama en azından bir yerlerde olduğunu biliyorum, ayrıca nerede olurlarsa olsunlar orada gelecek ya da geçmiş zaman olarak değil şimdiki zaman olarak bulduklarını biliyorum. Çünkü orada gelecek zamanda bulunuyorlarsa demek ki artık burada yoklar; orada geçmiş zaman olarak bulunuyorlarsa bulunsunlar, gelecek ya da geçmiş olarak hangi zamandan olursa olsunlar ancak şimdiki zaman olarak bulunuyorlar.⁶

Augustine'nin buradaki temel kaygısının ne olduğunu anlayabiliyoruz; bir ifadenin, önermenin doğru olabilmesi için gerçekliğe tekabül etmesi gerektiğini söylüyor. Dolayısıyla ona göre, eğer gelecek ve geçmiş hakkındaki ifadeler doğru ise, bu durumda onların bir şekilde var olmaları gerektiğini ileri sürüyor. Bunun klasik Aristocu doğruluk anlayışı olduğunu ifade edebiliriz. Aristo'ya göre bir önermenin doğru olması demek, o önermenin bir gerçekliğe tekabül etmesi anlamına gelmektedir. Bu yüzden Aristoteles fatalizmden kaçınmak için gelecek zamanlı önermelerin ne doğru ne de yanlış olduğunu ileri sürmektedir.⁷

Farabi ve İbn Sina gibi filozoflara göre gelecek zamanlı önermeler Tanrı nezdinde gelecek hakkında değildir. Onlara göre Tanrı'nın bilgisi, bizim açımızdan gelecek, şimdi ve geçmiş olan bütün zamanı bu şekildeki bir ardışıklık olarak değil bir kerede, tabir caizse zipli bir dosya gibi, bilir. Ay üstü âlemde zamansal bir ardışıklık söz konusu olmayıp, ezeli ve sonsuz dairevi hareketlerden bahsedebiliriz. Dolayısıyla ayaltı âlemde bize ardışıklık olarak gözüken bir zaman, ay üstü âlemde tek bir nokta i nazardan mevcuttur. Dolayısıyla belki de burada iki katmanlı varlık anlayışından bahsedebiliriz: gelecek olarak bize görünen, ay üstü âlemde şimdi, şimdi olarak bize gözüken ay üstü âlemde şimdi ve geçmiş olarak gözüken ay üstü âlemde şimdidir. Burada şimdiki zamansal şimdiden farklı olarak ifade etmemiz daha çok *mevcut* anlamında kullanmamız gerekir. Buna göre Tanrı ay altı âlemindeki zamansal ardışıklığı ay üstü âlemdeki zamansal yani ardışık olmayan mevcudiyeti ile bilir. Zaten bilgisi zorunlu olan varlık için de olması gereken budur. Onun bilgisi içeriğini zorunlu

⁶ Augustine, *İtiraflar*, s. 377-378

⁷ Aristotle, *De Interpretatione*, 9

kılan bir bilgidir. Biliyorsa bildiği şey var olmak zorundadır; doğruluk kriteri gereği. Dolayısıyla yeni eflatuncu düşünceye göre Tanrı'nın bir şeyi bilmesi için o şeyin gerçekliğe tekabül etmesi gerekmektedir. Bu anlamda bize zamansal ardışıklık şeklinde gözüken gelecek şimdiki ve geçmiş zaman, Tanrı'nın önünde mevcuttur. Bütün zaman Tanrı'nın önünde mevcuttur. Burada daha çok genel tanımlamalar yaptığımızdan filozoflar arasında farklılıkların olmadığını ifade etmek istemiyorum. Onun için konuşmamın başında zaman felsefesi açısından önemli gördüğüm gelecek ve geçmişin ontolojik statüsünü değerlendirmeye çalıştım. Bu açıdan baktığımızda klasik İslam düşüncesi filozoflarının blok evren anlayışını savunduğunu ifade etmemizin, aşırı bir çıkarım olmayacağı kanaatindeyim. Dolayısıyla, Yeni Eflatuncu düşünce ve ondan temel sezgilerini paylaşan İslam düşüncesindeki filozofların, kendisinden yüzyıllar sonra Einstein'ın fizik bilimine dayalı olarak ortaya koymuş olduğu dört boyutlu/blok evren anlayışını, metafizik temellerde ortaya koymaya çalıştığını iddia edebiliriz. Günümüzde bu anlayışın sadece yerini fizikle temellendirilmiş metafizikten yoksun olan bir anlayışla yer değiştirdiğine şahit oluyoruz. Felsefi ve metafizik sonuçları açısından temelde bir farklılığın olmadığını söyleyebiliriz.

Tekrar Nesefi'nin temel sezgilerine dönecek olursak, onun düşüncesini haklı çıkaracak bir bakış açısını, bütün evrenin/zamanın blok olarak değil de, aşamalı olarak bilinebileceğine dair metafiziksel bir öngörüye sahip olamaz mıyız? Diğer bir ifade ile eğer Tanrı geleceği bilecekse, ki O'nun mutlak ilme sahip olduğunu varsaydığımızda bu kaçınılmazdır, geleceğin bizatihi bilinmesi için gerçek olması, var olması gerekmekte midir? Gelecek her ne şekilde olursa olsun bilfiil olmaksızın da hakkında doğruluk iddiasında bulunulamaz mı?

Benim bunlara cevabım, evet Tanrı'nın geleceği doğru bir şekilde bilmesi için geleceğin bilfiil, gerçek bir şekilde var olması gerekmediği şeklindedir. Modern zaman felsefesi açısından gelecek zamanlı önermelerin doğruluk değerine sahip olabileceği tartışma konusu olmakla birlikte, buna dört boyutluluğu savunan bir takım filozofların bile olumlu yaklaşımını ifade edebiliriz. Örneğin dört boyutluluğu önemli savunucularından Ted Sider'e göre şimdikiyle ilgili esas problem geleceğe nasıl doğruluk değeri atfedilmekten ziyade, özel görecelilikle uyumlu olup olmamasından kaynaklanır. Hele hele bizim açımızdan geleceğin herhangi bir gerçekliğe tekabül etmemesi nedeniyle belirsiz olması, Tanrı açısından söz konusu olamaz. Bir şeyin bilinmesi için o şeyin gerçekliğe sahip olması ve dolayısıyla ona doğruluğun bu tekabüliyetle atfedilmesi doğru olmakla birlikte, böyle bir anlayışı Tanrı için de geçerli olduğunu düşünmek, sanılanın aksine Tanrı'ya ulûhiyet izafe etmek değil, tam tersine bizimle aynı epistemolojik düzleme taşımak anlamına da gelir. Burada daha fazla alıntı yaparak konuyu daha da uzatmak istemiyorum; ancak son olarak Gazali'nin tehafütünün 13. Bahsinde konuyu metafiziksel derinlikle ele aldığını ve oldukça rasyonel ve tutarlı bir metafizik ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Modern zaman felsefesi açısından da şimdiki olarak adlandırdığımız bu anlayışın artan bir şekilde tekrar gündeme geldiğini ve metafizik açıdan tekrar eski güçlü konumuna kavuştuğunu gözlemliyoruz.